

JOAN XXIII I EL SEU CONCILI

Hilari RAGUER

La persona i la vida d'Angelo Giuseppe Roncalli són importants per al coneixement del Concili Vaticà II, perquè en ell no hi va haver dicotomia entre vida personal i vida pública: les característiques de la seva personalitat ho van ser també del seu pontificat i del seu gran projecte de renovació de l'Església per mitjà d'un Concili ecumènic.

En una primera part, titulada «Roncalli», sense pretendre exposar la seva biografia completa,¹ recordaré només algunes dades de la seva vida, anteriors a la seva elecció pontifícia, i que contenen en germen el que constituirà el seu estil personalíssim de papa. En la segona part, titulada «Joan XXIII», ens ocuparem de la seva elecció i de la convocatòria del Concili. Acabaré parlant d'un aspecte particular del seu pontificat, que ell tenia molt al cor i que és molt actual: la contribució a la pau del món.

1. La millor biografia es la de Giuseppe ALBERIGO, *Angelo Giuseppe Roncalli. Joan XXIII*, Barcelona 2000. Es pot veure també G. ALBERIGO (ed.), *Papa Giovanni*, Roma – Bari 1987; Loris CAPOVILLA, *El Papa Juan, visto por su secretario*, Barcelona 1964; Giancarlo ZIZOLA, *La utopía del Papa Juan*, Salamanca 1975; Jean NEUVECELLE, «Pío XII y Juan XXIII», en FLICHE – MARTIN (dirs.), *Historia de la Iglesia*, vol. XXVII, vol. 2: *Juan XXIII*, Valencia 1984 (amb extensa bibliografia); P. HEBBLETHWAITE, *John XXIII, Pope of the Concile*, London 1984. El famós *Diari de l'ànima*, encara que bàsicament són anotacions espirituals en dies d'exercicis, procura, a qui el sap llegir, informacions autobiogràfiques importants; vegeu preferiblement JOANNES PP. XXIII, *Il giornale dell'anima, Diario e scritti spirituali*, ed. crítica i notes d'Alberto MELLONI, Bologna 1987; o bé l'edició catalana, traduïda per Just M. Llorens i amb una presentació de Dom Aureli M. Escarré, *El diari de l'ànima*, Barcelona 1964 (citaré sempre les pàgines d'aquesta última edició).

I. RONCALLI

1. *Els orígens*

Angelo Giuseppe Roncalli nasqué el 25 de novembre de 1881 a Sotto il Monte (Bèrgam), de família modesta («però no tan pobra com alguns diuen», va precisar en un discurs). En 1892 (11 anys) entra al seminari menor de Bèrgam, i en 1893 al major. En 1896 (15 anys) comença a escriure el *Diari de l'ànima*. Va, amb beca, al seminari «Apollinare» de Roma. En 1901-1902 presta el servei militar i és ascendit a caporal i a sergent. Doctorat en teologia i ordenat sacerdot, canta missa al seu poble (1904).

En 1905 és consagrat bisbe de Bèrgam el comte Giacomo Radini-Tedeschi, i pren Roncalli per secretari, fins a la mort del bisbe, en 1914. Entre l'aristòcrata i el fill de pagesos es va nuar una estreta relació humana i espiritual. Roncalli escriurà la biografia del seu bisbe.² Radini-Tedeschi era una personalitat destacada de l'Església italiana, fins amb bones relacions internacionals. Era dels qui volien una renovació eclesial. Amb Radini-Tedeschi, Roncalli descobreix nous aspectes de la vida de l'Església: moviment litúrgic, Acció Catòlica, qüestió social (amb una vaga subvencionada pel bisbat), un cert feminisme catòlic, i comença els estudis de crítica històrica amb l'edició de les actes de les visites de sant Carles Borromeu a Bèrgam.³

2. *El gran tombant*

A principis del segle xx es produeix en l'espiritualitat d'A. G. Roncalli un gran tombant. El 16 de desembre de 1902, a la tarda, en una entrevista amb el seu director espiritual, el redemptorista Francesco Pitocchi, aquest li diu que es fiqui ben bé al cap, que repeteixi sovint i mediti: «Déu ho és tot, jo no sóc res.»⁴

Brémond havia escrit que, així com no es va començar a entendre bé el sistema astronòmic fins que es va reconèixer que no és el Sol que gira al voltant de la Terra, sinó al revés, així també no es comença a entendre la vida espiritual fins que es descobreix que Déu és el centre, i no nosaltres. La primacia de Déu i de la seva gràcia («Déu ho és tot, jo no sóc res») porta Roncalli a superar aquell voluntarisme que es traduïa en un esforç antropocèntric per imitar els seus sants favorits:

2. A. G. RONCALLI, *Mons. Giacomo Radini Tedeschi, vescovo di Bergamo*, Bergamo 1916.

3. A. G. RONCALLI, *Atti della visita apostolica di San Carlo Borromeo a Bergamo (1575)*, 2 vols. en cinc toms, Firenze 1936-1957.

4. El 16 de desembre anota únicament: «Déu ho es tot: jo no sóc res. I per avui ja n'hi ha prou» (*Diari de l'ànima*, 150).

«A base d'experimentar-ho ben de prop, m'he convençut d'una cosa; com n'arriba a ser, de fals, el concepte de la santedat aplicada a mi mateix que jo m'he format. En cadascuna de les meves accions, en els petits mancaments de què m'adonava de seguida, em feia venir al pensament la imatge d'algun sant que jo em proposava d'imitar en les coses més menudes, com un pintor copia exactament un quadre de Rafael. Deia sempre si sant Lluís, en aquest cas, faria així i aixà, no faria això o allò altre, etc. Passava, però, que jo no arribava mai a aconseguir tot el que m'havia imaginat que podria fer, i m'inquietava.

Era un mètode equívoct. De les virtuts dels sants jo n'haig d'aprendre la substància i no els accidents. Jo no sóc sant Lluís, ni m'haig de santificar com ho va fer ell, sinó com ho demana el meu ésser divers, el meu caràcter, les meves condicions diferents.

No haig de ser la reproducció escarransida i dissecada d'un tipus potser perfectíssim. Déu vol que, seguint els exemples dels sants, n'absorbim el líquid vital de la virtut convertint-lo en la nostra sang i adaptant-lo a les nostres aptituds particulars i circumstancials especials. Si sant Lluís fos el que sóc jo, se santificaria d'una manera diversa de la que va seguir.»⁵

3. En la diplomàcia vaticana

Després de ser president de l'Obra Pontifícia de la Propagació de la Fe a Itàlia i professor de Patrística al Pontifici Ateneu Lateranense, en 1925 Pius XI el nomena visitador apostòlic de Bulgària. En 1931 és elevat a delegat apostòlic (el primer de Bulgària) i en 1934 és traslladat a la Delegació Apostòlica de Turquia i Grècia. És l'experiència de les Esglésies orientals, i amb elles del problema ecumènic, i també dels valors religiosos del món islàmic.

A la Secretaria d'Estat no és considerat un bon diplomàtic. Aquesta és la raó per la qual el 22 de desembre de 1944 és designat nunci a París.⁶ La capital francesa era aleshores el cim de la carrera diplomàtica. El dia 29 té una audiència brevíssima amb Pius XII i corre a París, on per Cap d'Any, com a degà del cos diplomàtic, ha de pronunciar el discurs en la recepció del General De Gaulle. Si no hi era ell, hauria tocat a l'ambaixador soviètic.

Roncalli explicava al seu amic, el P. Albareda, que prou sabia que l'havien enviat a fracassar, per guanyar temps i de passada donar una bufetada a De Gaulle, que exigia la remoció del nunci Valeri i trenta bisbes, acusats de col·laboracionisme amb els alemanys. Però ell, amb el seu estil cordial, va superar la crisi amb satisfacció del papa. Escribia a un amic:

«Com a nunci apostòlic, jo sóc una vocació tardana, i de veritat no m'hauria imaginat mai que després de vint anys de delegat apostòlic a l'Orient m'havia de tocar d'improvis aquesta cabriola o salt d'octava.

5. *Diari de l'ànima* (16 de gener de 1903), 163-164. El subratllat és meu.

6. Vegeu Angelo Giuseppe RONCALLI, *Souvenirs d'un nonce*, Roma 1963.

Fou una idea molt personal del Sant Pare: de cop i volta esdevé realitat, sorprenent fins i tot per a mi. I perquè precisament jo no hi he fet res, ni tan sols me la imaginava, me l'he trobat i, gràcies a Déu, em trobo en el meu lloc amb una gran calma espiritual i sense angoixes ni incerteses. Ah!, benvolgut Joan, quan s'han passat els seixanta, res no preocupa l'esperit sinó allò que val de veritat com a vida i com a servei a la santa Església.»⁷

A París coneix un catolicisme amb gran vitalitat i desig de renovació (nova teologia, moviments bíblic, patristic i litúrgic, sacerdots obrers), i també fa l'experiència del món de la política.

En 1953 és creat cardenal i nomenat patriarca de Venècia. És l'experiència del ministeri episcopal. Però seria només per cinc anys.

4. «*Sapientia cordis*»

De la seva personalitat humana i la seva espiritualitat, hem de retenir, de cara al seu pontificat i al seu Concili, una sèrie d'aspectes.

Primer, el seu teocentrisme: «Déu ho és tot; jo no sóc res.» Es posa en mans de Déu i vol ser dòcil instrument seu. El seu lema serà *Oboedientia et pax*, i sempre mirarà de fer la voluntat de Déu tal com la hi manifestaven els seus superiors (sense tenir vot d'obediència religiosa, va practicar l'obediència eclesial i l'*oboedientia fidei* paulina, que són més importants). Però aquest home que ha passat quasi vuitanta anys obeint els seus superiors eclesiàstics és elegit papa i arriba al vèrtex de l'Església. Ja no hi ha cap home entre Déu i ell. A qui obeirà? Qui li dirà la voluntat de Déu? Un Concili ecumènic.

En segon lloc, hem vist com des de molt jove Déu li va concedir una gràcia especial: la preocupació per distingir el que és essencial del que és secundari (i també la gràcia d'encertar la distinció). Esdevingut papa, aquest carisma personal esdevindrà una gràcia per a tota l'Església per mitjà del Concili, que es proposarà redescobrir allò que és essencial en la fe cristiana, i que havia quedat una mica enfosquit, i distingir-ho de tantes coses potser bones però secundàries a les quals s'havia donat massa importància (deia Congar que l'essència del fariseisme és absolutitzar coses secundàries). El Vaticà II es caracteritzarà per una plena fidelitat a l'essència de l'Evangeli i una gran llibertat pel que fa a les institucions, normes o tradicions secundàries.

Però en aquest balanç de la personalitat de Roncalli ens hem d'aturar especialment en la seva cultura eclesiàstica. Hi ha hagut tota una literatura periòdica sobre Joan XXIII que, a còpia d'insistir en la seva bonesa de cor, la seva senzillesa i el seu bon humor,⁸ ha acabat per presentar-nos-el com mancat de cultura i fins d'intel·ligència.

7. Cartes a Giovanni Rossi, citades per ALBERIGO, *Angelo Giuseppe Roncalli*, 123.

8. L'obra de més èxit en aquest sentit va ser la d'Henri FESQUET, *Les floretes del Papa*

Després de ser elegit Joan Pau I, quan el nou pontífex va aparèixer a la balconada de Sant Pere del Vaticà, va dir, amb la seva característica senzillesa: «Jo no sóc un savi, com Pau VI, i tampoc no tinc la *sapientia cordis* de Joan XXIII.» Era una citació del Salm 90,12: «Ensenya'ns a comptar els nostres dies per a adquirir la saviesa del cor» (*eruditos fac nos in sapientia cordis*). A partir d'aquest verset, l'expressió *sapientia cordis* s'ha emprat sovint per a referir-se a una saviesa que va més enllà dels coneixements acadèmics. «El cor té les seves raons, que la intel·ligència no comprèn», deia Pascal. I Ortega y Gasset definia la saviesa com «allò que queda després d'haver après i oblidat».

Aquesta saviesa de Roncalli no volia dir ingenuïtat. Sempre va tenir alguna cosa d'aquella astúcia natural dels camperols. Com deia d'ell el P. Albareda: «Ve de pagès i fa el pagès, però no té res de pagès.» Però la seva saviesa natural s'havia enriquit amb una sòlida cultura eclesiàstica. Gosaria comparar-la amb la cultura de Verdaguer, malgrat les grans diferències. El pageset de Folgueroles va ser el creador del català literari modern perquè posseïa la parla de la plana de Vic, però també perquè el llatí del seminari li havia fornit l'estructura de la llengua.

5. La cultura de Joan XXIII

En una conferència del cardenal Lercaro, en 1965 —conferència preparada pel seu assessor Giuseppe Dosseti—,⁹ parlava de tres tipus de cultura eclesiàstica. Comentant amb el P. Batllori aquesta famosa conferència, em va fer notar que, en la ment de Lercaro, amb tota seguretat, aquells tres tipus de cultura corresponien als tres últims papes. Deia Lercaro que hi ha persones que *creen* cultura, i d'altres que simplement en *consumeixen*. Segons Lercaro, els grans creadors de cultura són «homes de les fonts». Els consumidors de cultura són «homes dels manuals», o bé «dels assaigs i monografies».

6. Homes de les fonts

«Són aquells que s'han format, si no exclusivament almenys principalment, a través d'una familiaritat assídua i laboriosa amb les grans fonts del cristianisme (l'Escriptura, els Pares, els sants que han forjat una Església o una època).»

Joan, Barcelona 1964. Fesquet va ser segurament el millor periodista del Concili, però, contra la seva intenció, aquest seu llibre va contribuir a forjar la llegenda del papa més ben intencionat que intel·ligent.

9. *Indirizzi metodologici per una ricerca sull'opera di Papa Giovanni XXIII*. Assaig llegit pel cardenal Giacomo Lercaro, arquebisbe de Bolonya, el 23 de febrer de 1965, com a introducció al cicle de conferències sobre «Els catòlics italians, del 800 a avui», promogut per l'«Istituto Luigi Sturzo» de Roma (Roma, *pro manuscripto*, s.d.).

a) La font principal, en la fe cristiana, és l'*Escriptura*. Per això és l'objecte primari de la *lectio divina*. Les altres lectures tenen per objecte o bé entendre millor l'Escriptura o bé aplicar-la a problemes particulars o actuals.

b) Els *Pares de l'Església* són una lectura més difícil per a la majoria de la gent dels nostres dies, per les mateixes raons que els clàssics de la literatura es fan pesats a lectors moderns de poca cultura. Durant els segles de l'Escolàstica, els Pares s'havien estudiat com a repertori de proves de les tesis teològiques que no tenien fonament directe en les Escriptures i s'havien de provar per la Tradició. Com que els protestants rebutgen la Tradició i només admeten l'Escriptura, el recurs apologètic als Pares sembla molt «catòlic». Però cap als anys trenta del segle XX pren força el moviment patristic, que s'interessa pels Pares com a mestres d'espiritualitat. L'ús apologètic interessava només als especialistes de la teologia i l'apologètica; l'ús espiritual interessa a tots els fidels.

c) Les *vides de sants* constitueixen una font clàssica de l'espiritualitat cristiana, perquè presenten de forma concreta el seu exemple de la vida de fe i de les virtuts. Els tradicionals «Anys cristians» permetien la lectura personal o en família d'una notícia sobre el sant de cada dia. Eren una forma popular del Martirologi oficial, que no és important tan sols com a catàleg oficial dels sants, sinó també per la doctrina continguda en els elogis que els dedica.

7. Homes dels manuals

Consulten les enciclopèdies o manuals que proporcionen sintetitzada la informació més recent sobre una determinada matèria. Ara bé, per definició, els manuals quan surten ja estan una mica endarrerits. Es fixen en les últimes novetats, però forçosament miren cap enrere. Aquests homes dels manuals, «en el millor dels casos, arriben ells mateixos a la redacció d'un manual que tindrà molt d'èxit». «Fins i tot en els casos dels més remarcables, són homes del passat pròxim, que l'han arribat a fixar i quasi fer-lo present per un breu espai de temps, però no sense greus renúncies i mutilacions o esmussaments (*appiattimenti*).»

Quan Lercaro parla dels «homes dels manuals», probablement pensa en Pius XII, que es documentava, o es feia cercar documentació, sobre tots els temes sobre els quals feia discursos en audiències. Era una enciclopèdia vivent.

8. Homes dels assaigs i monografies

Hi ha, finalment, en tercer lloc, els qui s'han format llegint assaigs i monografies, perquè s'interrogaven sobre el futur. Aquests «són massa sensibles i problemàtics per a accontentar-se amb el manual i no són prou profunds i personals per a poder-se alimentar principalment de les fonts». «Són veritablement — continua Lercaro — els homes del present, però del present immediat, i la seva problemàtica esdevé sovint problemàtica: sensibles als influxos d'una

modernitat quotidiana, es casen sovint amb les seves formes i el seu llenguatge; però, no havent entrat prou en l'íntim del santuari on la Tradició revela el seu rostre misteriós i profund, no poden trobar la convicció i la força per a les opcions més difícils, més alliberadores i que més s'avancin al futur.»

Lercaro, en parlar d'aquest tipus de cultura, pensava, segons Batllori, en Pau VI.

9. La «lectio divina» de Joan XXIII

Els homes de les fonts, deia Lercaro, «es mantenen en molts casos dins els límits normals, i poden ser fins i tot grans erudits, tots sempre amb una certa solidesa i una bona dosi de frescor i d'originalitat. Però en algun cas arriben a tenir una força transcendent, i aleshores esdevenen els creadors, els homes que, per haver-se remuntat en el passat fins a arribar a les fonts en el seu doll més misteriós i més viu, poden avançar-se amb un gran salt cap al futur; són, en fi, els homes d'una cultura tota essencialitzada que *ja no té temps* i en tot cas i sobretot és la *cultura del futur*».

Un gran «home de les fonts» va ser Roncalli. Perquè estava amarat de la cultura de les fonts cristianes, va poder ser profeta de l'Església del futur. En l'estudi i la meditació de les fonts hi va trobar una cosa que ja des dels seus temps de seminarista recercava amb afany: el discerniment d'allò que és essencial i allò que és accidental. Per això s'aferrava amb fidelitat absoluta a l'essencial del missatge evangèlic i alhora era molt lliure pel que fa a les formes accidentals.

Deia també Lercaro que pot succeir que la cultura de l'home de les fonts (aquí pensava en el papa Roncalli) estigui tan ancorada en les coses essencials, sense concessions a modes ni detalls enlluernadors però superficials, que passi desapercibuda a la majoria «i no es reveli més que a aquells que sintonitzen amb ell i són capaços de copsar-la per connaturalitat». I afegia: «Molt sovint l'home que ha arribat a aquest grau (de cultura de les fonts) es fa *creador* de cultura, sense que molts contemporanis se n'adonin i quasi sense adonar-se'n ell mateix, perquè la seva cultura és tant una neta i pura represa de la tradició creadora que s'ignora ella mateixa, i és incapaç de qualsevol replegament reflex.» En canvi, els homes dels manuals i els dels assaigs són sempre molt conscients del seu propi valor cultural; els dels manuals, amb una seguretat autosuficient basada en les fórmules que consideren garantides (*probatae*), els dels assaigs, amb «una desencisada autoconsciència d'un intel·lectualisme que se sap modern i informat». Lercaro conclou:

«Ara bé, jo m'inclino decididament a suposar —encara que en aquest moment no n'he recollit totes les proves— que Angelo Roncalli, ja abans d'arribar a ser papa, era un home de cultura en el primer sentit. Que la seva cultura s'havia format a través de la llarga, fidel i insistent meditació (ve a la ment un verb típic de l'Escriptura, *hagah*, que significa precisament “gemegar, murmurar, remugar”, i secundàriament “meditar tot re-

petint”, com en el conegut verset *Os justi meditabitur sapientiam*) de les supremes fonts de la tradició cristiana: l'Esclatpura, la Litúrgia, els Pares i els escrits i les obres d'algun gran pastor o fundador que ell prenia per model: sant Carles, sant Llorenç Giustiniani... Aquesta meditació que ell va continuar durant decennis fins als últims mesos de la seva vida, com revelen alguns discursos seus presidits per les seves lectures matinals de fragments patrístics, es va conjugar admirablement amb els seus dots, naturals i educats, de realisme, de sentit del concret, d'optimisme profund, i amb una observació serena, desapassionada, oberta i amorosa dels diversos ambients i dels diversos moments històrics que la Providència li va fer conèixer. El resultat va ser no tant un conjunt de nocions com uns hàbits intel·lectuals que eren una admirable prolongació de les seves virtuts morals i religioses i que portaven en ells mateixos, més que la potència, ja l'acte de molts judicis doctrinals i històrics expressats després com a papa. El vigor i l'abast universal d'aquests judicis restaven de moment tan sols continguts i amagats per la modèstia de la funció de l'estat que aleshores tenia, per l'absència total d'ambicions i pel conjunt d'una missió personal que havia de complir. Sobretot, pel sentit magnànim de l'obediència que havia de practicar i per la col·laboració plena i incondicional que havia de prestar als judicis i a les directives de vegades diverses dels superiors. Però la síntesi que més tard es va revelar estava ja preparada en tots els seus elements, encara que estigués amagada a ell i als altres. Només esperava que una ocasió providencial trenqués els límits del deure d'estat i que el propòsit de ser sempre deieble i súbdit fos substituït pel deure de ser mestre i cap, afegint-s'hi la consciència no del propi valor, sinó únicament de la força de l'Esperit, indefectiblement promès no sols com un do a la virtut personal, sinó també com a carisma que acompanyava la funció.»

Això és el que explica, segons Lercaro, que molts tinguessin Roncalli per persona ben intencionada però de poca cultura:

«Essent així les coses, es pot comprendre molt bé com la cultura bíblica, patrística i humana, massa essencial i potencialment creadora, d'Angelo Roncalli no pogués ser de fet advertida —i que àdhuc en el papa no pogués ser reconeguda sinó amb gran dificultat— pels homes, massa segurs d'ells mateixos, dels manuals i de la rutina escolàstica, o pels massa moderns i problemàtics de l'assagística contemporània. Als primers els semblava ingenuïtat, perquè no s'expressava amb les fórmules reconegudes de l'escola i perquè portava a conseqüències pràctiques que capgiraven tots els seus sistemes. Als segons els semblava una bonhomia una mica fàcil i incontrolada, deguda a *manca de bases*, les bases de l'experiència i de la tradició (la tradició menor, de curta volada) i també les bases d'una informació moderna i ajornada.»

10. La Bíblia del papa Joan

La cultura de les fonts de Joan XXIII es revela en la seva manera «sapiential» de llegir i aplicar-se la Paraula de Déu. Sovint, en les audiències, en discursos improvisats, donava interpretacions molt originals d'un passatge de les matines o de la missa del dia. Però hi ha uns quants textos que tenia molt al cor i que cita una vegada i una altra. Vegem els principals.

Jo sóc el Bon Pastor (Jn 10). El tomb pastoral que ha fet darrerament l'Església parteix de la vivència que Roncalli tenia d'aquest text. El 4 de novembre, en l'homilia de la coronació, diu: «Hi ha qui espera del pontífex un home d'Estat, un diplomàtic, un científic, un organitzador de la vida col·lectiva, o bé aquell que tingui l'ànim obert a totes les normes de progrés de la vida moderna, sense excepció.» Però ell té el seu model en Joan 10: «Jo sóc el Bon Pastor»; «Les altres qualitats humanes: la ciència, la promptitud, el tacte diplomàtic, les qualitats organitzatives, poden resultar un complement per a un govern pontifical, però de cap manera no poden substituir el deure de pastor.»

Jo sóc Josep, el vostre germà (Ex 45,4). Als venecians com a patriarca, en l'homilia de la coronació, 4-11-1958 (alguns volen un papa polític, però «el nou pontífex, per les vicissituds de la seva vida es pot comparar amb aquell fill del patriarca que, en rebre els seus germans que passaven gravíssimes tribulacions, els va mostrar el seu amor i, plorant com ells, els va dir: "Jo sóc Josep, el vostre germà"»), als romans com a papa, als jueus a l'inici del Concili, als germans separats observadors del Concili, a dos-cents jueus de la United Jewish Appeal dels Estats Units, als franciscans, a la Cúria i a molts altres. Té la seva arrel en la forma com va viure la relació amb la seva família.

Apreneu de mi, que sóc dolç i humil de cor (Mt 11,29). «Pregueu pel vostre pontífex, perquè avanci més i més en la mansuetud evangèlica.» Es posa ell mateix finament per exemple.

Veritatem facientes in caritate... (Ef 4,15). El text diu: «Tot fent la veritat, cresquem en la caritat...» Però la puntuació de la Vulgata ho ajuntava: «Fent la veritat amb caritat.» Joan XXIII hi dóna el sentit de mantenir la integritat de la veritat, però que el zel per l'ortodòxia no porti a faltar a la caritat (com feia de vegades el Sant Ofici). Hem de defensar les veritats de la nostra fe, però sempre amb caritat. No n'hi ha prou amb l'ortodòxia: cal també l'ortopraxi.

De rore coeli et de pinguedine terrae («De la rosada del cel i de la fecunditat de la terra»: Gn 27,28). En la benedicció d'Isaac a Jacob, aquestes paraules volen dir simplement que a la terra d'Israel plogui i així hi hagi bones collites, però Roncalli distingia la part del cel i la de la terra, en el sentit que si acollim la rosada que ve del cel, les coses de la terra ens aniran millor: la religió ens obté benediccions fins per a les coses terrenals.

La mateixa idea la llegia Roncalli en el famós passatge nadalenc *Gloria in excelsis Deo et in terra pax hominibus bonae voluntatis* (Lc 2,14). És característic de la mentalitat de Joan XXIII la seva reiterada referència al cant dels àngels la nit de Nadal: «Pau a la terra als homes de bona voluntat.» El document de la Comissió Bíblica Pontifícia, *La interpretació de la Bíblia en l'Església*,

de l'any 1993, esmenta, entre els molts mètodes possibles, el de la «història dels efectes» (*Wirkungsgeschichte*), quan un passatge bíblic ha estat entès durant molt de temps d'una determinada manera, i ha jugat un paper positiu en la història de l'espiritualitat. Aquella sentència, que proclama el naixement de Jesús traduït en glòria de Déu i també en la pau als homes de bona voluntat, ha presidit durant segles els pessebres i les felicitacions de Nadal, i culmina en la vivència de Joan XXIII. Encara que, segons una rigorosa exegesi, aquella «bona voluntat» és la de Déu, o sigui que es refereix als homes objecte de la «voluntat bona» (salvífica) de Déu, i per això la versió litúrgica diu «als homes que estima el Senyor», Joan XXIII no s'allunyava del sentit profund del text amb les seves dues grans conviccions (essencials per a entendre el seu projecte de Concili):

a) primera, que la «bona voluntat de Déu» arriba a tots els homes, perquè Déu «vol que tots els homes se salvin i arribin al coneixement de la veritat» (1Tm 2,4), i, per tant, l'Església no es pot replegar en ella mateixa, sinó que té una bona notícia per a tota la humanitat;

b) segona, que hem de creure en el fons de «bona voluntat» de tots els homes, en lloc de condemnar-los. Joan XXIII no creia en l'eix del mal sinó en l'eix del bé.

Vet ací l'arrel de l'encíclica *Pacem in terris* i de la doctrina de *Gaudium et spes* sobre el que l'Església ofereix a la societat humana: en primer lloc, un missatge de salvació de cara a la vida eterna; però també, fins i tot als qui no acceptin l'evangeli, els ofereix de col·laborar tots junts per a l'edificació d'una societat humana més justa, fraterna i feliç, i molt particularment —era una obsessió de Joan XXIII— per al manteniment de la pau. Aquesta és també la finalitat que Roncalli atribuïa al seu concili: havia de ser fonamentalment un esdeveniment eclesial, un *aggiornamento* de l'Església, però en segon terme aquesta renovació hauria de repercutir en bé de tota la societat humana.

II. JOAN XXIII

1. L'elecció

El 9 d'octubre de 1958 mor Pius XII. El buit que deixa sembla impossible d'omplir. Hi havia desorientació. El 28 d'octubre és elegit papa el cardenal Roncalli, de setanta set anys.

Els conclaves són secretíssims, però sempre se'n saben bastantes coses.¹⁰ Des del primer moment del conclave, Roncalli va atraure molts vots, per la

10. P. ex., Pío II, PAPA, *Así fue Papa. Pío II*. Trad. i adaptació d'Antonio Castro Zafra, Madrid: Merino 1989.

seva simpatia i per la seva edat avançada. Semblava una solució transitòria a una successió difícil. Va ser una sorpresa per a molts, però no per a l'elegit. Ja abans del conclave escrivia a un bisbe amic en termes que revelen que s'ho veia venir, i va prendre disposicions sobre un seu nebot sacerdot que tenia problemes a Bèrgam.

L'elecció del nom, i els motius que en va donar, ja van ser ben originals. Bon coneixedor de la història, en fer-se dir Joan XXIII exclouïa definitivament de la llista dels papes legítims un antipapa que en el segle xv havia adoptat aquest nom. Expressa una sèrie de motivacions personals i familiars, i amb gran llibertat d'esperit acumula els dos Joans, el Baptista i l'Evangelista:

«Em diré Joan. Aquest nom ens és dolç perquè és el nom del nostre pare, ens és suau perquè és el titular de la humil parròquia on hem rebut el baptisme; és nom solemne d'innombrables catedrals, distribuïdes per tot el món, en primer lloc de la sacrosanta basílica Lateranense, la nostra catedral.¹¹ És un nom que s'han posat una llarga llista de pontífexs romans. Efectivament, podem comptar vint-i-dos summes pontífexs de nom Joan de legitimitat indiscutible. Gairebé tots van tenir un breu pontificat [...]. Però nosaltres estimem el nom de Joan —tan estimat de nosaltres i de tota l'Església—, de manera particular, pel seu doble apel·latiu: és a dir pels dos homes que van estar molt a prop del Crist Senyor, redemptor diví de tot el món i fundador de l'Església.

Joan Baptista, el Precursor de nostre Senyor: certament no era la llum, però era el testimoni de la llum i va ser veritable testimoni de veritat, de justícia, de llibertat,¹² en la predicació, en el baptisme de penitència, en la sang vessada. I l'altre Joan: deixeble i evangelista, predilecte de Crist i de la seva dolcíssima Mare, que en la Cena reposà el cap sobre el pit del Senyor i en va extreure aquella caritat de la qual fins a l'última velleja va ser flama viva i apostòlica.

Feu, Senyor, que ambdós Joans clamïn en tota l'Església per l'humilíssim nostre ministeri pastoral.»

De seguida comença un nou estil de papa, caracteritzat per la seva humanitat i una profunda espiritualitat. Restableix les audiències periòdiques als responsables de les Congregacions i altres organismes de la Cúria. Nomena Secretari d'Estat (càrrec vacant des de feia catorze anys) Tardini, que havia estat molt crític amb l'activitat diplomàtica de Roncalli. Crea vint-i-tres cardenals (entre ells, Montini), superant el nombre màxim de setanta que havia establert Sixt V en 1588. Trenca la vida separada dels papes, diu que no vol restar presoner del Vaticà i surt, sobretot per a obres de misericòrdia: visites a alguns malalts, als presos de *Regina coeli*.

El 23 de novembre pren possessió de la basílica de Sant Joan del Laterà, i remarca delicadament que els seus predecessors havien negligit aquesta fun-

11. Remarcava així la seva condició de bisbe de Roma.

12. En Joan Baptista troba tres dels valors que en la *Pacem in terris* posarà com condicions de la pau: veritat, justícia i llibertat. El quart i principal, l'amor, el troba en Joan evangelista, com diu a continuació.

ció de bisbes de Roma reals, no de nom. L'homília, en aquesta ocasió, se centra en el tema, ja tractat a Venècia, de «el llibre i el calze»: l'eucaristia és el centre del ministeri episcopal.

Des del primer moment suscita, no sols admiració i respecte (com Pius XII), sinó simpatia i entusiasme. És popular, i sap que ho és. Havia tingut sempre una gran capacitat de fer-se amics; ara serà amic de tot el món. Tothom qui parla amb ell es queda amb la impressió que és un íntim seu.

2. L'anunci del Concili

La seva espiritualitat teocèntrica, de total submissió als designis de Déu, però que no despersonalitza, sinó que potencia al màxim totes les qualitats naturals, es manifestarà meravellosament en la coratjosa decisió de convocar un Concili ecumènic. Sempre dirà que ha estat una inspiració sobtada.

El 25 de gener de 1959, últim dia de l'octavari per a la unió de les Esglésies, s'havia programat, a Sant Pau Extramurs, una «capella papal» en la qual la tradicional intenció ecumènica quedava suplantada per la pregària per «l'Església del silenci», especialment la de Xina. Eren els temps de la guerra freda i de l'anticomunisme visceral, amb el Vaticà pendent de la rivalitat entre demòcrata-cristians i comunistes a les eleccions italianes. *L'Osservatore Romano*, amb data del 25 però com de costum publicat la tarda del 24, anunciava a primera pàgina la celebració.

Aquell 25 de gener de 1959 —conta Loris Capovilla— Joan XXIII es va llevar molt de matí, va celebrar la missa a la seva capella privada, va donar gràcies mentre la celebrava el seu secretari i després va romandre «algunes hores» agenollat al reclinatori, recollit en profunda oració. Cap a les 9,30 va anar a les seves habitacions per esmorzar i donar un cop d'ull als diaris i a uns informes de Secretaria d'Estat. Ja eren les 10 quan, amb Capovilla, va pujar a l'auto per anar a Sant Pau. Pel camí es mantenia en silenci, concentrat però serè. El papa, acabada la capella papal a la basílica, va anar a la sala capitular de l'abadia benedictina de Sant Pau, on havia avisat que l'esperessin els disset cardenals que havien assistit a la capella papal i, a porta tancada, els va adreçar una al·locució en la qual els feia saber la seva ferma decisió de convocar un sínode diocesà a Roma, un Concili ecumènic i de posar al dia el Codi de Dret Canònic.

En el viatge de retorn al Vaticà, a diferència de l'anada, el papa es mostrava somrient, «com si s'hagués tret un pes de sobre», diu Capovilla. Aquest li va preguntar: «¿Està content, Pare Sant?» Joan XXIII va respondre-li: «No es tracta de mi, ni dels meus sentiments personals. Estem en ple exercici de la voluntat del Senyor. Ara tinc necessitat de silenci, de recolliment. Em sento desceixit de tot, de tots; com quan començo el primer salm de la *praeparatio ad missam*: *Quam dilecta tabernacula tua, Domine*. «Que n'és de bo de reposar a les vostres tendes, oh Senyor!» Pel camí, el poble l'aclamava, amb un entusiasme

que contrastava amb la freda reserva dels cardenals. La ràdio ja havia difós la notícia, i el papa va sentir un transeüent que cridava: «Concili ecumènic!» Al final d'aquella jornada, Joan XXIII anotava: «Tot ha sortit bé. He mantingut la comunicació amb Déu. De retorn de Sant Pau a Sant Pere, l'ambient de festa dels romans, inoblidable.»¹³

Repetides vegades, més endavant, va dir que aquella decisió havia estat cosa de Déu i fins la va qualificar d'«inspiració» (divina). El 21 d'abril següent, parlant al clergat venecià, els deia: «... el Concili ecumènic, per a l'anunci del qual vàrem escoltar una inspiració [...], com un toc imprevisit i inesperat...» El 7 de maig en parlava en uns termes característics de l'experiència de l'acció de Déu en l'ànima: aquella inspiració va ser «... com una flor humil amagada en els prats: ni tan sols es veu, però la seva presència es nota pel perfum». En una al·locució del 5 de juny: «Ho vàrem tenir per inspiració divina [...], com flor d'una inesperada primavera.» En el discurs d'inauguració del Concili, l'11 d'octubre de 1962: «La primera idea d'aquest Concili ens va sobrevenir de manera totalment imprevisita, i després la vàrem expressar amb simplicitat davant el sacre col·legi dels cardenals reunit a la basílica de Sant Pau Extramurs, aquell feliç dia 25 de gener de 1959.» El 8 de maig de 1962 la qualificava d'«il·luminació imprevisita». Però el 13 d'octubre següent, parlant als observadors no catòlics, que podien ser al·lèrgics a suposades aparicions i revelacions, precisava: «No m'agrada apel·lar a inspiracions particulars. M'accontento amb la recta doctrina, que ensenya que tot ve de Déu. És així com vaig considerar inspiració celestial aquesta idea del Concili.»

D'altra banda, diversos testimonis fidedignes asseguren que havien parlat del Concili amb el papa abans d'aquell 25 de gener. Consta que hi va haver un projecte secret de Pius XII de convocar un Concili. Però el projecte no va tirar endavant.

Aquí rau l'originalitat de la «inspiració» de Joan XXIII: Pius XII, Ottaviani i Ruffini volien un Concili que, davant els errors dogmàtics i morals difosos, que es veien impotents per a reprimir, definís solemnement allò que ells pensaven i condemnés amb anatema els qui pensessin diferent; Joan XXIII, a la llum de la història de l'Església, volia un Concili obert a allò que l'Esperit Sant els digués que havien de fer.

Com conjugar l'afirmació tan repetida de Joan XXIII de la inspiració sobtada amb els testimonis de la llarga maduració? La meua hipòtesi és que, a soles o en converses amb altres, feia molt de temps que pensava que calia un Concili, i amb els anys, sobretot esdevingut papa, ho veu cada vegada més necessari, però en un moment determinat té una forta experiència espiritual que li fa sentir que allò no és cosa seva, sinó de Déu, i que ell és l'humil instrument per a la realització del disseny diví. I aleshores s'hi llença decididament.

13. Agendes inèdites de Joan XXIII (Fons Roncalli, Istituto per le Scienze Religiose de Bologna).

3. Reaccions a l'anunci

La reacció dels mitjans de comunicació de tot el món (catòlics, no catòlics i profans) a l'anunci va ser de sorpresa, esperança i alegria. No es veia clar per on tiraria el Concili, però el bon papa Joan inspirava una simpatia general, tot el que deia o feia queia bé, ell n'era conscient i en la *vox populi*, interpretada com a *vox Dei*, trobava la força per a superar l'oposició de la Cúria. No va ser tan sols la novetat de l'anunci, sinó que fins a la fi el Concili va ser «notícia» de primer interès. Però hi ha una excepció: *L'Osservatore Romano*.

El diari oficiós del Vaticà, que sempre destacava en to adulator totes les iniciatives i activitats del papa, boicoteja la notícia del segle. El número del di lluns-dimarts, 26-27 de gener, titula a tota la primera pàgina: «El Summe Pontífex assisteix a Sagrats Ritus d'especial súplica a la Basílica Ostiense.» A sota, també a tota pàgina però amb lletres molt més petites, un subtítol diu: «Històrics esdeveniments per a la vida de l'Església anunciats per Sa Santedat», sense precisar quins són. En un angle, i en un requadre, però sense cap titular, es pot llegir la nota que havia donat el Servei de Premsa del Vaticà, que anunciava les tres decisions. La resta de la primera pàgina és ocupada per l'homilia papal a Sant Pau amb dues fotos de la celebració. A la segona pàgina, a tres columnes, dóna la crònica detallada de l'acte, insisteix particularment en les pregàries per l'Església perseguida i diu, com de passada, que es va reunir amb els cardenals i els va adreçar l'al·locució «de la qual donem un resum a la primera pàgina». No hi ha enlloc cap titular que destaquï la transcendental decisió del papa.

Va agafar de sorpresa la notícia els redactors de *L'Osservatore Romano*? No, perquè el silenci continua els dies següents, mentre els mitjans de comunicació de tot el món no paren de comentar-la. El dia 28 tampoc no diu res del Concili. El dia 29, sense destacar-ho en cap titular, diu que el papa, en l'audiència general, quan es disposava a dirigir el rés de l'Àngelus, «ha invitat els presents i, naturalment, tots els fidels, a aplicar els tres *Gloria Patri* que es diuen al final de la triple invocació a Maria a les tres intencions indicades diumenge passat per Sa Santedat prop del sepulcre de Sant Pau Apòstol; això és: el Sínode Diocesà de Roma; el Concili Ecumènic; la posada al dia de la legislació eclesiàstica continguda en el Codi de Dret Canònic». El dia 30, a l'última pàgina, s'esmenta «Una carta del cardenal Montini sobre el proper Concili Ecumènic». (Aquesta carta, per cert, suposava una adhesió immediata i decidida a la idea del papa, de manera que alguns han pensat que ja coneixia per endavant la decisió, però això no s'ha pogut provar.) L'11 de febrer apareix un article del cardenal Antonio Bacci, el llatísta de la Cúria, sobre «En quina llengua es parlarà en el futur Concili Ecumènic?» El 15 de febrer el teòleg Raimondo Spiazzi, escriu sobre «Sant Tomàs i els Concilis Ecumènics». El 6-7 d'abril el jesuïta Carlo Boyer, especialista en qüestions ecumèniques, s'ocupa de «Significats diversos de la paraula *ecumènic*». El 29 d'abril es publica l'exhortació

radiada del papa, amb motiu del mes de maig, demanant als fidels oracions per l'èxit del Concili, però els titulars no esmenten aquesta viva intenció de Joan XXIII i només diuen: «El S. Pontífex, amb fervent exhortació al món catòlic, convoca especials súpliques en l'imminent mes de maig.» L'única excepció a aquest silenci ha estat la notícia de la carta del cardenal Montini, però només se'n reproduïen dos paràgrafs, en lletra petita, a l'última pàgina, en la secció de «Notícies italianes», tals com «Consultes del Cap d'Estat per a la formació del nou govern», «El mercat avícola a la 61ª Fira de Verona» i uns projectes per al desenvolupament del *Mezzogiorno*. El 17 de maig, en les primeres vespres de la solemnitat de Pentecosta, Joan XXIII, que va voler oficiar-les personalment, va parlar amb entusiasme del Concili, que va dir que seria «com una nova Pentecosta». Aquell mateix dia va anunciar el nomenament de la comissió antepreparatòria. Tampoc no destacava *L'Osservatore Romano* en titulars la referència al Concili en donar l'al·locució pontifícia en l'Hora Santa del 6 de juny, en la festa del Sagrat Cor. El papa feia la impressió d'estar nedant contra corrent, quan en audiències i homilies no parava d'animar el clima conciliar en els fidels. Amb raó podria parlar el cardenal Lercaro de la «soledat institucional» en què havien deixat Joan XXIII.

4. La inauguració del Concili

L'11 d'octubre de 1962, festa de la Maternitat de Maria, per fi, va començar a la basílica de Sant Pere del Vaticà l'esdeveniment tan desitjat per Joan XXIII, que tenia pressa per almenys posar-lo en marxa, ja que sabia que li quedava poc temps de vida. L'espectacle era impressionant, incomparablement superior al de tots els concilis anteriors: més de 2.500 bisbes,¹⁴ molts teòlegs cridats com a experts, observadors invitats de les altres Esglésies, cos diplomàtic i tota l'escena coberta per un núvol de periodistes, els micròfons de les ràdios i les càmeres de televisió. La televisió estatal italiana ho transmetia en directe, en connexió amb molts altres països. Mai un Concili no havia pogut ser seguit de manera tan immediata per tot el món. Pensem que el Concili de Nicea, del 325, va reunir 318 pares (o, més probablement, només 220), i que a la inauguració del Vaticà I, amb l'Església ja difosa a tots els continents i amb mitjans de transport moderns, eren 642.

La processó d'entrada d'aquells prop de tres mil prelats, que baixen del palau apostòlic per l'escala règia, travessen tota la plaça de Sant Pere i entren a la basílica, suscita l'admiració del públic assistent. La primera cosa que noten és la varietat de races i colors dels bisbes. Garrone, arquebisbe de Tolosa de Llenguadoc, comenta:

14. Segons les dades oficials, els membres de dret d'aquesta primera sessió eren 2.904, però només hi van ser efectivament presents 2.449.

«L'Església fa avui allò que en podríem dir l'experiència física de la seva universalitat. Fins ara, hi creïem, i la proclamàvem en el credo; ara, de moltes maneres, l'experimentem sensiblement. Pobles llunyans, que per a nosaltres no eren més que noms en el mapa, adquireixen un rostre i ens resulten extraordinàriament veïns: era un país, ara són homes. Comprenem bruscament i brutalment el que això significa, que no és sinó que Jesucrist és el rei de l'univers, perquè aquest univers és ací, davant els nostres ulls.»

La processó d'entrada va durar més d'una hora. Finalment, surt Joan XXIII i travessa la plaça de Sant Pere entre les aclamacions de la multitud, assegut a la *sedia gestatoria*. Baixa en arribar al peu de l'altar major, s'agenolla i tothom canta el *Veni Creator Spiritus*. Després el cardenal degà, Tisserant, celebra la missa de l'Esperit Sant. Els liturgistes es mostren decebuts: el credo no el canta tothom, sinó un cor polifònic, i no es distribueix la comunió. La comissió preparatòria havia preparat un nou credo, que resumia les condemnes del magisteri del segle XIX,¹⁵ però es cantarà el tradicional niceno-constantinopolità.

A continuació té lloc un ritu que es repetirà en començar cada jornada: l'entronització solemne de l'Evangelí. Un ritu de gran simbolisme. Fra com una anticipació d'una de les més importants afirmacions del Vaticà II: «El Magisteri no està per damunt de la Paraula de Déu, sinó al seu servei» (*Dei Verbum*, 10). Però Congar comenta: «Sé que dintre de poc es posarà en el seu tron una Bíblia perquè presideixi el Concili. Però, parlarà? L'escoltaran?»¹⁶

5. *Gaudet Mater Ecclesia*

Per fi, la paraula del papa. Ja fa set hores (!) que dura la cerimònia, tothom està cansat (Congar s'ha retirat després de l'epístola, a la una) i molts no entenen gaire el llatí. Afegint-s'hi encara l'estil planer i humà del papa, el discurs *Gaudet Mater Ecclesia* («S'alegra la Mare Església»)¹⁷ no va ser en un primer moment apreciat com es mereixia,¹⁸ però després no s'ha parat de remarcar-ne l'extraordinària importància. En els debats conciliaris, quan els renovadors són acusats d'apartar-se del Magisteri, apel·len al discurs inaugural i diuen que els esquemes de la Cúria no van en aquella direcció. «És una de les expressions més reeixides de com Roncalli veia el Concili» (A. Riccardi). El text és total-

15. Cf. A. INDELICATO, «La formula nova professionis fidei nella preparazione del Vaticano II», *Cristianesimo nella storia* VII (1986) 305-320.

16. Yves M. J. CONGAR, *Mon journal du Concile*, Paris: Du Cerf 2002 (anotació de l'11 d'octubre de 1962).

17. Vegeu Alberto MELLONI, «L'allocuzione *Gaudet Mater Ecclesia* (11 ottobre 1962). Sinossi critica dell'allocuzione», en AA. VV., *Fede, Tradizione, Profezia. Studi su Giovanni XXIII e sul Vaticano II*, Brescia 1984, pp. 223-283.

18. *L'Osservatore Romano* el va publicar amb aquest subtítol tendenciós: «Defensar i promoure la doctrina per tal que els errors siguin reprimits.»

ment seu. Joan XXIII diria després que era «farina de la seva pròpia collita». Es conserven una sèrie de redaccions seves manuscrites o a màquina, amb repetides esmenes a mà. S'havia retirat tota una setmana en una torre dels jardins del Vaticà a practicar exercicis espirituals però sobretot a preparar aquest discurs. Ho anota justament a les últimes pàgines del seu *Diari de l'ànima*: «Començament del meu recés personal per al Concili a la Torre San Giovanni.» Reconeix que aquests dies la preocupació per «servir al Concili» prevaldrà sobre els temes habituals d'uns exercicis: «Però, què és aquesta vida del papa sinó una quotidiana continuació del veritable Exercici espiritual, per la salvació de la seva ànima, atenta a salvar tots els redimits per Crist Jesús *salvator mundi*?»¹⁹ Les paraules conclusives del *Diari* són justament aquestes: «Després de tres anys de preparació, laboriosa certament, però també feliç i tranquil·la, vet aquí que som ja al peu de la santa muntanya. Que el Senyor ens guii per a portar-ho tot a bon terme.»²⁰

Va dedicar la primera part del discurs a la convocatòria i preparació del Concili, a la seva naturalesa i al que signifiquen els concilis en la vida de l'Església:

«La successió dels diferents concilis celebrats fins ara, tant els vint concilis ecumènics com els innombrables concilis provincials i regionals, que no deixen també de tenir la seva importància, testimonien clarament la vitalitat de l'Església catòlica i assenyalen els punts lluminosos de la seva història. El gest del més recent i humil successor de sant Pere que us parla, en convocar aquesta assemblea, té la finalitat d'afirmar, un cop més, la continuïtat del magisteri eclesiàstic per presentar-lo d'una forma excepcional a tots els homes del nostre temps, tenint en compte les desviacions, les exigències i les possibilitats de l'edat moderna.»

La seva visió és optimista:

«En l'exercici quotidià del nostre ministeri pastoral, arriben, de vegades, a les nostres oïdes, i les fereixen, certes insinuacions d'ànimes que, si bé amb zel ardent, estan mancades del sentit de la discreció i de la mesura. Tals són els qui en els temps moderns no hi veuen res més que prevaricació i ruïna. Diuen i repeteixen que la nostra hora, en comparació amb les passades, és pitjor, i així es comporten com qui no té res a aprendre de la història, que continua essent mestra de vida, i com si en els temps dels precedents concilis ecumènics tot s'hagués produït de manera pròspera i recta pel que fa a la doctrina i la moral cristiana, així com en relació a la justa llibertat de l'Església.

Però ens sembla necessari dir que dissentim d'aquests profetes de calamitats que sempre estan anunciant esdeveniments infaustos, com si fos imminent la fi dels temps.»

El món modern, sorgit de la Revolució Francesa, havia estat sistemàticament condemnat pels papes, que reivindicaven l'Estat confessional, però Joan XXIII veu que la secularització ha estat font de llibertat per a l'Església:

19. *Diari de l'ànima*, 389-391.

20. *Ibíd.*, 392.

«No es pot negar que aquestes noves condicions imposades per la vida moderna tenen, almenys, un avantatge: el d'haver fet desaparèixer els innombrables obstacles amb què en altres temps els fills del segle impedien el lliure obrar de l'Església. De fet, n'hi ha prou de recórrer, ni que sigui fugaçment, la història eclesiàstica per a comprovar clarament com els mateixos concilis ecumènics, la successió dels quals constitueix una veritable glòria per a l'Església, amb freqüència s'han celebrat enmig de gravíssimes dificultats i amargueses, a causa d'il·lícites ingerències de les autoritats civils. Els prínceps d'aquest món, en més d'una ocasió, es proposaven certament protegir amb tota sinceritat l'Església; però més sovint llurs actuacions no estaven exemptes de danys i perills espirituals, en deixar-se ells portar per motius polítics i pel propi interès.»

Afirma que la principal missió del Concili és «que el sagrat dipòsit de la doctrina cristiana sigui custodiat i ensenyat de manera cada vegada més eficaç», però cal proposar-la de manera adequada als nostres temps:

«Cal que aquesta doctrina, que ha de ser respectada fidelment, s'aprofundeixi i es presenti d'una manera que respongui a les exigències de la nostra època. En efecte, una cosa és el dipòsit mateix de la fe, és a dir les veritats contingudes en la nostra venerable doctrina, i una altra cosa és la forma com aquestes veritats són enunciades, però sempre amb el mateix sentit i amb el mateix abast. Caldrà donar molta importància a aquesta forma de treballar pacientment, si cal, en la seva elaboració; i per això hem de recórrer a una forma d'exposició que correspongui millor a un ensenyament de caràcter principalment pastoral.»

Avui l'Esposa de Crist «prefereix usar el remei de la misericòrdia més que brandar les armes de la severitat, i pensa que no és precisament condemnant, sinó mostrant millor el valor de la doctrina, que hem d'atendre a les necessitats del nostre temps».

6. *El «col·loqui de la lluna»*

Aquella jornada, tan densa al matí, va acabar al capvespre amb una intervenció de les més característiques de l'estil Roncalli. Havia escollit per a la inauguració la festa de la Maternitat divina de Maria perquè era l'aniversari de la definició d'aquest dogma pel Concili d'Efes, en el 451. Recordant que en aquella ocasió el poble va acompanyar amb torxes els bisbes a llurs residències, i sabent com Joan XXIII estimava la història dels concilis, uns 25.000 joves d'Acció Catòlica i d'altres moviments apostòlics es van concentrar a la plaça de Sant Pere, portant torxes i formant una gran creu lluminosa, que s'unia a les il·luminacions de la façana, les columnates i les fonts. Se'ls va anar ajuntat una gentada, fins a potser unes 400.000 persones, que omplien la plaça i l'avinguda que hi porta. Tothom mirava l'apartament del papa, esperant que sortís. Estava molt cansat, per la llarguísima cerimònia del matí, per l'emoció i perquè estava malalt: feia unes dues setmanes que sabia el diagnòstic fatal, però donava

per ben esmerçada la seva vida perquè el Concili ja s'havia posat en marxa i era tan irreversible com la seva mateixa malaltia, i va sortir. Quan es va obrir el balcó i va aparèixer Joan XXIII, l'entusiasme es va desbordar. Aleshores els va parlar, de manera improvisada i desordenada, però dient el que li sortia del cor, en comunicació profunda amb el seu poble, el poble de Roma i els fidels de tot el món que també eren allí. Diu la crònica de José Luis Martín Descalzo: «Era un discurso como los clásicos de Juan XXIII: una charla improvisada, jugosa, paternal, dicho todo desordenadamente, montando unas ideas sobre otras, según surge todo del corazón de un hombre que lo tiene en los cielos.»²¹ Va dir:

«Estimats fillets, estimats fillets, sento les vostres veus. La meua, és una veu sola, però resumeix la veu del món sencer; aquí, de fet, hi ha representat tot el món. Es diria que fins la lluna s'ha afanyat aquesta tarda. Mireu-la, a dalt, com contempla aquest espectacle. És que avui cloem una gran jornada de pau. Sí, de pau: "Glòria a Déu i pau als homes de bona voluntat.»

Cal repetir moltes vegades aquest auguri. Sobretot quan podem notar que veritablement el raig i la dolcesa del Senyor ens uneixen i ens prenen, nosaltres diem: Vet ací un tast anticipat d'allò que sempre hauria de ser la vida, la de tots els dies, i la de la vida que ens espera per a l'eternitat [...].

La meua persona no compta res: és un germà el qui us parla, un germà que s'ha convertit en pare per la voluntat de Nostre Senyor.²² Però tot plegat, fraternitat i paternitat, és gràcia de Déu. Tot, tot!

Continuem, doncs, estimant-nos, estimant-nos així. I a les nostres trobades continuem fixant-nos en allò que ens uneix i deixant de banda tot allò que ens pogués posar en dificultat, si hi és. *Fratres sumus!* ("Som germans!"). La llum que brilla damunt nostre, la que hi ha en els nostres cors i a les nostres consciències, és llum de Crist, que vol regnar veritablement amb la seva gràcia a les nostres ànimes.

Aquest matí hem tingut el goig d'una visió que la basílica de Sant Pere, ni tan sols en els seus quatre segles d'història, mai no havia contemplat. Pertanyem, doncs, a una època en la qual som sensibles a les veus de dalt: siguem, doncs, fidels i seguim la direcció que el Crist beneït ens va deixar.

Ara us dono la benedicció. Prop meu vull invitar la Verge Santa, Immaculada, l'excelsa prerrogativa de la qual celebrem avui. He sentit que algú de vosaltres ha recordat Efes i les torxes enceses al voltant de la basílica d'aquesta ciutat, l'any 431, amb ocasió del tercer Concili ecumènic. Jo vaig veure, fa alguns anys, amb els meus propis ulls, les restes d'aquella ciutat, restes que recorden la proclamació del dogma de la divina maternitat de Maria.

Doncs bé, tot invocant-la, elevant tots junts la mirada cap a Jesús, el seu Fill, pensant en tot el que, en vosaltres i a les vostres famílies, hi ha d'alegria, de pau i també, una mica, de tribulació, de tristesa, rebeu de bon grat aquesta benedicció del pare. En

21. José L. MARTÍN DESCALZO, *Un periodista en el Concilio. Primera etapa*, Madrid 1963, p. 62.

22. Al·lusió clara a aquelles paraules que Roncalli tan sovint repetia: «Jo sóc Josep, el vostre germà» (Ex 45,4).

aquest moment l'espectacle que se m'ofereix és tal que romandrà molt de temps a la meua ànima, com també romandrà a la vostra. Fem honor a l'impacte d'una hora tan preciosa. Que els nostres sentiments siguin sempre com els que ara expressem davant del cel i en presència de la terra: fe, esperança, caritat. Amor a Déu, amor als germans. I després, tots junts, sostinguts per la pau del Senyor, endavant en les obres del bé!

Quan torneu a casa trobareu els nens. Feu-los una carícia i digueu-los: Aquesta és la carícia del papa. Potser trobareu alguna llàgrima per eixugar. Tingueu per a qui sofreix una paraula de consol. Que sàpiguen els afligits que el papa és amb els seus fills especialment en les hores de tristesa i amargor. Recordem tots, en fi, i sobretot, el vincle de la caritat, i tot cantant, o sospirant, o plorant, però sempre plens de confiança en el Crist que ens ajuda i ens escolta, continuem serens i confiats pel nostre camí.

A la benedicció uneixo el desig d'una bona nit, tot recordant-vos que no us quedeu solament en un projecte de bons propòsits.

Avui, bé podem dir-ho, comencem un any que serà portador de gràcies insignes. El Concili ha començat i no sabem quan s'acabarà. Si no es pogués concloure abans de Nadal, ja que potser no aconseguirem per a aquesta data dir-ho tot, tractar els diversos temes, seria necessària una altra trobada. Doncs bé, el retrobar-se *cor unum et anima una* ("amb un sol cor i una sola ànima") sempre ha d'alegrar la nostra ànima, les nostres famílies, Roma i el món sencer. Benvinguts, per tant, aquests dies. Els esperem amb joia.»²³

Es va retirar, però era tal l'entusiasme de la multitud que es va haver de mostrar altra vegada, saludar i beneir novament. Aquest cop aparegué acompanyat dels cardenals Tardini i Cicognani i els va presentar als fidels com els seus dos col·laboradors més immediats, com per a minimitzar el seu protagonisme, potser per a suggerir la continuïtat institucional quan ell hagués desaparegut. Tots els presents, en profunda comunió amb el papa, vivien una experiència espiritual que haurien volgut que no s'acabés mai.

Per fi el papa es va retirar del tot, la gent va començar a anar-se'n se cap a casa portant al cor la benedicció del papa, la plaça i l'esplanada es van buidar i només hi va quedar la lluna, i així es va acabar aquella jornada inoblidable, i hi va haver un matí i un vespre, i va ser el dia primer d'una nova era de l'Església i de la humanitat.

23. Vegeu el text íntegre, amb una introducció de Secondo Bongiovanni, en Josep M. MARGENAT (ed.), *Escritos del Papa Juan XXIII*, Bilbao 2000, pp. 217-229. També: *Discorsi, Messaggi, Colloqui del S. Padre Giovanni XXIII* (6 vols., Città del Vaticano 1960-1967), IV, pp. 592-593.

III. LA PAU DEL MÓN

1. De la crisi dels míssils de Cuba a l'encíclica *Pacem in terris*

La inauguració del Concili va coincidir amb el moment més crític de les relacions internacionals des de la fi de la segona guerra mundial.²⁴ Els Estats Units d'Amèrica tenien indicis que la Unió Soviètica havia enviat a Cuba avions de caça i hi instal·lava rampes de llançament de míssils que podien atacar els EUA. Kennedy va disposar avions al sud de Florida per a atacar, si calia, aquelles bases, però no va dir res públicament mentre no tingués proves irrefutables. Finalment, el 22 d'octubre (quinze dies després de la inauguració del Concili) es va adreçar al poble americà per televisió, mostrant fotos de les bases cubanes i anunciant el bloqueig naval de tots els vaixells que es dirigissin a Cuba.

Els dos grans homes no podien fer marxa enrere. Khruixov necessitava demostrar dins el partit que plantava cara als Estats Units, i Kennedy es trobava en vigílies d'eleccions al Congrés. Joan XXIII seguia els esdeveniments anguiat, pel perill d'una tercera guerra mundial (que seria guerra atòmica!) i també perquè implicaria la fi del Concili. La revista *Life* havia preparat un número especial amb moltes fotos de la inauguració del Vaticà II, però a la portada hi va posar un vaixell de guerra americà que s'acostava a un de soviètic; a l'interior, després de la crònica il·lustrada de la inauguració del Concili, reportava el conflicte de Cuba: els dos esdeveniments s'interferien.

Entretant, es trobaven reunits a Andover, Massachussets, uns acadèmics i periodistes soviètics i americans pacifistes (homes de bona voluntat) que tenien el tercer d'una sèrie de debats sobre les relacions Est-Oest. El 22 d'octubre van interrompre llur sessió per a escoltar el missatge televisat de Kennedy. Malgrat la forta tensió, van decidir continuar el debat. Aleshores se'ls va incorporar, només com a observador, el P. Fèlix Morlion, rector de la universitat romana *Pro Deo*, que els va suggerir que potser el papa podria intervenir en la crisi. Tots els reunits el van animar a intentar-ho. Morlion contacta amb el Vaticà i li diuen que el papa està molt preocupat per la crisi, però que per a intervenir-hi vol estar segur que la seva intervenció és desitjada. Comença una negociació a tres bandes. El Vaticà diu que l'URSS vol saber si Estats Units retirarien el bloqueig naval de Cuba, si ells cessaven d'enviar-hi material. De part

24. Sobre la crisi dels míssils, vegeu L. CHANG – P. KORNBLÜH (eds.), *The Cuban Missile Crisis, 1962. A National Security Archive Reader*, New York 1992; N. COUSINS, *The Improbable Triumvirate: John Fitzgerald Kennedy, Pope John, Nikita Kruscev*, New York 1972; Robert F. KENNEDY, *Thirteen Days: A Memoir of the Cuban Missile Crisis*, New York 1969; Gerald FOGARTY, «La crisis de los misiles en Cuba. Una iniciativa del papa para el mundo», en Giuseppe ALBERIGO (ed.), *Historia del Concilio Vaticano II*, vol. II, Salamanca 2002, pp. 101-111.

de Kennedy, sempre a través dels respectius delegats a l'encontre d'Andover, es respon que considera molt positiu l'ofertament de mediació del papa, però que, a més de cessar els subministraments militars a Cuba, caldrà que es desmuntin les rampes de llançament de míssils. D'altra banda, Khruixov va fer saber al Vaticà que cessaria d'enviar material bèl·lic a Cuba, si els EUA posaven fi al bloqueig naval.

Aquests contactes eren especialment notables tenint en compte que el Vaticà no tenia aleshores relacions diplomàtiques amb cap de les dues grans potències. Kennedy, el primer catòlic president dels Estats Units, durant la campanya electoral havia promès que no establiria relacions diplomàtiques amb el Vaticà. Però el març d'aquell any Joan XXIII havia rebut l'esposa del president, Jacqueline, i el 7 de setembre el vice-president, Johnson, va visitar el papa i li va regalar una reproducció en miniatura de plata del satèl·lit Telstar, amb una frase de Joan XXIII inscrita: «Com desitgem que aquestes empreses siguin un homenatge a Déu creador i suprem legislador! Així, aquests esdeveniments històrics que s'inscriuran en els annals del coneixement científic del cosmos, es convertiran en expressió d'un veritable i sòlid progrés cap a la fraternitat humana.» Però Joan XXIII ho havia dit el 12 d'agost, no per al Telstar americà, sinó per al vol orbital simultani de dos cosmonautes soviètics (¿era error, o ho havien fet intencionadament els consellers de Johnson, en senyal de col·laboració internacional en l'espai?).

Si Joan XXIII podia jugar un paper en aquesta crisi, era perquè des del principi del seu pontificat havia mostrat preocupació per la pau i havia encetat una relació cordial no sols amb Kennedy, sinó també amb Khruixov.

En vigílies d'iniciar-se el Concili, Kennedy, tot i que havia de procurar no mostrar-se massa catòlic, va fer com molts altres caps d'estat i va enviar un missatge al papa augurant bons fruits d'aquell esdeveniment. Li deia que tot el món havia reprès «confiança i coratge» quan el papa, en el seu missatge de l'11 de setembre de 1962 (un mes abans d'inaugurar el Concili), havia dit que el Vaticà II estudiaria els «grans problemes econòmics i socials» que amenaçaven sobretot «les nacions econòmicament subdesenvolupades», i que esperava (Kennedy) que «promouria eficaçment la causa de la pau i de la comprensió internacional».

El setembre de 1961, un mes després de la construcció del mur de Berlín, Joan XXIII havia fet una crida a la pau i al desarmament, en suport de la crida en el mateix sentit que havien fet els països no alineats reunits a Belgrad. Khruixov va lloar públicament les paraules del papa, i el 25 de novembre va felicitar Joan XXIII pel seu vuitantè aniversari i va lloar la seva contribució «a la consecució de la pau a la terra i a la solució dels problemes internacionals mitjançant negociacions públiques». El papa li va respondre que li agraiïa els bons desigs i que desitjava «a tot el poble rus que augmentés i consolidés la pau universal mitjançant enteses felices de fraternitat humana». L'entorn de la Cúria papal estaven consternats per aquesta correspondència entre Joan XXIII i Khruixov, i van procurar que *L'Osservatore Romano* no en digués res.

A punt de començar el Concili, el Secretariat per a la Unitat dels Cristians, acabat de crear, va posar-se en contacte amb el govern soviètic per tal que els ortodoxos de l'Est poguessin enviar observadors. El 27 de setembre Mons. Willebrands va anar a Moscou per veure si el patriarca rus acceptaria d'enviar observadors. Fins al dia 10 d'octubre, vigília de la inauguració, no es va rebre resposta: hi anirien dos observadors (que van ser els únics ortodoxos en la primera sessió).

Això va donar a Joan XXIII la confiança, quan va esclatar la crisi de Cuba, que l'actitud soviètica estava evolucionant. Un cop va tenir la certesa que la seva intervenció no seria malvista per cap de les dues bandes, el 24 d'octubre, al final de la seva allocució a un grup de pelegrins portuguesos, va afegir: «El papa sempre parla bé de tots els caps d'Estat que es preocupen per trobar-se ací i allà, amunt i avall, de trobar-se per evitar de fet la guerra i donar una mica de pau a la humanitat.»

L'endemà, 25 d'octubre, al migdia, va proclamar un missatge, en francès, «a tots els homes de bona voluntat», però prèviament havia lliurat el text a les ambaixades dels Estats Units i de l'URSS, a Roma. Demanava que comences-sin negociacions per a posar fi al conflicte. L'endemà, 26, el *New York Times* va publicar un resum del missatge, però al peu de la foto on Stevenson, ambaixador dels Estats Units a les Nacions Unides, mostrava al Consell de Seguretat les fotos de les bases de míssils a Cuba. El mateix dia 26, *Pravda*, diari oficial del partit comunista soviètic (vol dir que Khruixov havia llegit el missatge i l'apro-vava), publicava un extens resum del missatge.

Havia estat un començ de desglaç. Aleshores el secretari general de les Nacions Unides, U-Thant, va invitar simultàniament els Estats Units a no interceptar el tràfic marítim pacífic i l'URSS a no enviar armes a Cuba. El 26 d'octubre mateix, Khruixov va enviar una carta personal a Kennedy: acceptava en principi la crida d'U-Thant a negociar i proposava un debat sobre el desarmament, però demanava garanties que Cuba no seria envaïda. L'endemà va enviar-li una altra carta, més dura, emanada probablement de l'entorn més rígid del Kremlin, que oferia desmuntar les bases de míssils de Cuba, si els Estats Units feien el mateix amb les instal·lades a Turquia, «literalment al costat nostre». Kennedy va ignorar la segona carta i va respondre només a la primera: si es treien les rampes de míssils de Cuba, els Estats Units aixecarien el bloqueig i garantirien que no s'ocuparia l'illa. El dia 28 Khruixov responia en to aparentment dur, presentant una llarga llista de queixes de Cuba envers els EUA, però acceptava la proposta de Kennedy i ja no parlava dels míssils de Turquia (de fet, ja havien quedat obsolets, i Kennedy ja havia parlat, abans, de retirar-los perquè els podia substituir per submarins atòmics Polaris).

S'havia emprès el camí de les negociacions, i la crisi estava ja en camí de superació. Sembla (no s'ha trobat documentació) que Kennedy va agrair reservadament, a través de la seva ambaixada a Itàlia, la intervenció del papa. Probablement la intervenció de Joan XXIII va influir més en Khruixov. Norman

Cousins, cap de la delegació americana a l'encontre d'Andover i molt proper a Kennedy, era benvist tant del Vaticà com de Moscou, i va anar a Moscou, amb l'aprovació de Kennedy, a negociar. Volia passar per Roma i veure el papa, però aquest estava greument malalt. En la cordial trobada amb Khruixov, aquest li va dir que tenia molt en comú amb el papa, amb paraules que podríem aplicar a Joan Pau II:

«Tots dos venim de famílies pageses, tots dos hem viscut arrapats a la terra, a tots dos ens agrada riure a cor obert. Hi ha una cosa en aquest home que m'emociona profundament, i és que, *tot i estar malalt, lluita per aconseguir aquest objectiu tan important abans de morir*. Ha dit que el seu objectiu és la pau. L'objectiu més important del món. Si no tenim pau o comencen a caure bombes atòmiques, tant se val que siguem comunistes com catòlics, o capitalistes, o xinesos, o russos o americans. Qui ens podria desitjar? Qui sobreviuria per a distingir-nos?»²⁵

Sobre la crisi dels míssils, Khruixov va comentar a Cousins: «La crida del papa va ser un autèntic raig de llum. Cregui'm, van ser uns dies molt perillosos.» Cousins va demanar-li l'alliberament del metropolita ucraïnès Josyf Slipyi, pres a Sibèria, i a qui el papa havia nomenat cardenal *in pectore*; va ser molt complicat, però més tard es va aconseguir. Abans d'acomiar-se, Khruixov va anar al seu despatx i va escriure les felicitacions de Nadal per al papa i per a Kennedy. A aquest i a la seva esposa els desitjava simplement unes bones festes, però a Joan XXIII li va escriure:

«Amb motiu dels dies sants de Nadal, li prego que accepti aquests desigs i felicitacions d'un home que vol per a vostè salut i energia per tal que pugui seguir esforçant-se contínuament a favor de la pau i per a la felicitat i el benestar de tota la humanitat.»

Arribat a Roma, Cousins va poder lliurar personalment la felicitació de Khruixov al papa. Aquest, uns dies més tard, va contestar a Khruixov:

«Moltes gràcies pel seu gentil missatge de felicitació. L'hi retornem de cor amb les mateixes paraules vingudes de dalt: "Pau a la terra als homes de bona voluntat."»

Posem en el seu coneixement dos documents nadalencs d'aquest any que demanen que es consolidi una pau justa entre els pobles.

Que el bon Déu ens escolti i respongui a l'ardor i la sinceritat dels nostres esforços i pregàries. *Fiat pax in virtute tua, et abundantia in turribus tuis* (Ps 122,7).

Joiós auguri de prosperitat per al poble rus i per a tots els pobles del món.»

El 25 de gener de 1963 l'ambaixador soviètic a Itàlia comunicava al cap del govern, Fanfani, un missatge de Khruixov anunciant l'alliberament de Slipyi,

25. Vegeu ZIZOLA, *La utopía*, c. 4: «La conversación entre Kruscev y Cousins», 191-203. Zizola ha utilitzat i transcriu extensament l'original de l'informe de Cousins sobre la seva entrevista.

que, efectivament, el 10 de febrer va arribar a Roma, acompanyat de Willebrands. Khruixov va fer nomenar el seu gendre, Adjubei, corresponsal del diari *Izvestia* a Roma, i el 7 d'abril, amb motiu de la concessió del premi Balzan per la pau a Joan XXIII, aquest rebia en audiència privada Adjubei i la seva esposa Rada. L'11 d'abril (ara fa quaranta anys!) es publicava l'encíclica *Pacem in terris*.

Quan Joan XXIII va veure que la crisi estava ja en vies de superació, va cridar Pietro Pavan,²⁶ professor de sociologia cristiana a la universitat Lateranense, i li va comentar que no sabia que tingués un poder tan gran: «Els dos homes més poderosos del món han fet cas d'un missatge meu!» Va dir que havia de fer ús d'aquest poder en bé de la humanitat, perquè aquell cop havia pogut conjurar el perill, però potser en una altra ocasió arribaria tard. Calia anticipar-se. Pensant què podia fer per la pau, havia decidit publicar una encíclica. «Però una encíclica que la gent la llegeixi, no tan sols els teòlegs. I perquè la gent la llegeixi he de parlar del que els interessa, i el que els interessa són els seus drets. Per tant, faré una encíclica sobre els drets humans. Però hem de fer veure com els meus drets no són efectius si no hi ha per part dels altres el deure de respectar-los, i, per tant, hem d'explicar que la pau, en cada país i en l'àmbit internacional, resulta de l'equilibri de drets i deures.» I d'una tirada li va esbossar el pla de l'encíclica. Després Pavan va cercar els especialistes adequats per a redactar els diferents capítols. El papa seguia la redacció i la revisava personalment. Per tant, la part personal de Joan XXIII en aquesta encíclica va ser: la idea de publicar una encíclica sobre la pau, el pla general i la intervenció directa en la preparació i en la redacció definitiva.

La *Pacem in terris* va influir molt en el Concili. La majoria conciliar renovadora s'hi va identificar i en va fer la font principal de la constitució *Gaudium et spes* sobre l'Església en el món. Una novetat important era que, a diferència de les encíclics anteriors, aquesta s'adreçava a tots els bisbes en comunió amb la Seu Apostòlica, als fidels «... i a tots els homes de bona voluntat». Ja hem parlat abans d'aquella interpretació tan original que Joan XXIII donava al cant dels àngels la nit de Nadal: «Pau a la terra als homes de bona voluntat». Quan el 3 de juny de 1963 va morir el papa, els vaixells soviètics que eren al port de Gènova van baixar a mig pal les banderes roges amb la falç i el martell.

Comenta l'historiador Gerald Fogarty (que és qui ha recopilat tota aquesta documentació): «Si s'hagués donat a conèixer immediatament aquesta correspondència entre el papa i el líder comunista, és probable que hauria sorprès un món compromès encara en la guerra freda. Aquesta correspondència va posar en marxa una sèrie d'esdeveniments que només trenta anys més tard donarien el seu fruit.»²⁷

26. Així ho va explicar Pavan en una visita a Montserrat, per a respondre a la pregunta de l'autor d'aquest article sobre quina part personal havia tingut Joan XXIII en la redacció de l'encíclica *Pacem in terris*.

27. FOGARTY, «La crisis de los misiles en Cuba», 110. Cf. ZIZOLA, *La utopía*, 173-185: «El deshielo tiene un corazón antiguo.»

Hilari RAGUER
Santuari del Miracle
E – 25287 EL MIRACLE (Solsonès)

Summary

There is a total consistency between the personal Christian life of Roncalli and his way of governing the Church. Some characteristics already visible in him as a young man will shape his pontificate and also his project for the Council: to seek God's will; to distinguish between the essential and the secondary things, in order to remain faithful to the first and to be free from the second; and the conviction that religion (and, therefore, the Council), in addition to its primary religious goals, also has to lead to happiness, fraternity and peace among all «men of good will».